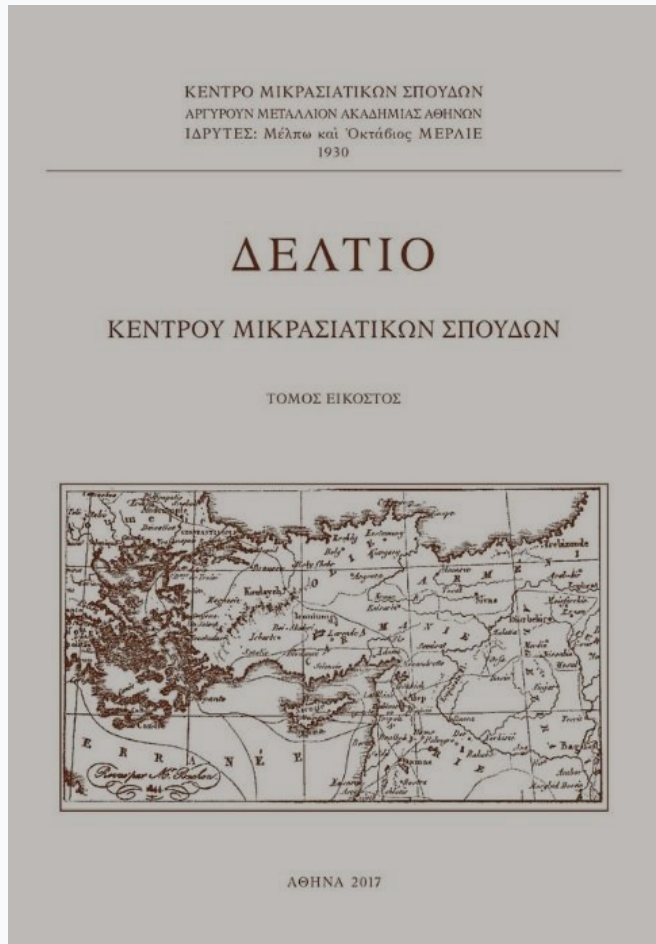

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 20 (2017)

Tom Papademetriou, *Render unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the early Ottoman Centuries*

Ιωάννης Κυριακαντωνάκης

doi: [10.12681/deltiokms.26134](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26134)

Copyright © 2021, Ιωάννης Κυριακαντωνάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κυριακαντωνάκης Ι. (2021). Tom Papademetriou, *Render unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the early Ottoman Centuries*. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 20, 255–264.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.26134>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Tom Papademetriou, *Render unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the early Ottoman Centuries* (Oxford University Press 2015, 256 σελίδες, συμπεριλαμβανομένης της βιβλιογραφίας και του ευρετηρίου).

Η απεικόνιση της απόδοσης των προνομίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον Γεννάδιο Σχολάριο, πρώτο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μετά την Άλωση του 1453, από τον Σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή δεσπάζει στην είσοδο του Πατριαρχικού Μεγάρου στο Φανάρι. Εικονίζεται στα χέρια του Πορθητή και το σουλτανικό βεράτι, με τον ορισμό *Έσο Πατριάρχης, έχων πάντα τα προνόμια των προ εσού*. Την ερμηνεία και εν τέλει την αμφισβήτηση του γεγονότος που παριστάνεται στην εικόνα αυτή, της περιβολής του Γενναδίου Σχολαρίου και της απόδοσης σε αυτόν των ηγετικών προνομίων του Ορθόδοξου Γένους, καθώς και τα πραγματικά περιστατικά που συνδέουν τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην οθωμανική κρατική, κοινωνική, οικονομική και νομική πραγματικότητα, πραγματεύεται το βιβλίο του καθηγητή ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Stockton της Νέας Ιερσέης Tom Papademetriou, *Render unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the early Ottoman Centuries* (Oxford University Press 2015). Ο συγγραφέας παρουσιάζει την Ορθόδοξη Εκκλησία ως οθωμανικό δεσμό και επικεντρώνεται στο σύστημα συλλογής των εκκλησιαστικών φόρων από τους πατριάρχες και μητροπολίτες, οι οποίοι διορίζονταν στα αξιώματά τους από τους Οθωμανούς προκειμένου να αποδώσουν μέρος των χρημάτων που εισέπρατταν στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο. Έτσι οι πατριάρχες και οι μητροπολίτες περιγράφονται ως ενοικιαστές-διαχειριστές φορολογικού εισοδήματος (tax farmers: *Mültezim*) και η εξουσία που κατείχαν ως εντολή συλλογής φόρων (mandate to collect taxes: *iltizam*).

Για τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που συνιστά κεντρικό άξονα για την εξέταση του γενικότερου θέματος της ιστορίας των ελληνορθόδοξων πληθυσμών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, έχουν γραφτεί αρκετές και σημαντικές μελέτες στις οποίες αναφέρεται ο Τομ Παπαδημητρίου στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του. Σημαντική θέση εξακολουθεί να κατέχει το έργο του

Steven Runciman, *The Great Church in Captivity* (α΄ έκδοση, Cambridge 1968), το οποίο ωστόσο ο Παπαδημητρίου θεωρεί λιγότερο σύγχρονο και ολοκληρωμένο ως προς την περιγραφή του δεσμού στο πλαίσιο της οθωμανικής πραγματικότητας από τις μελέτες του Halil Inalcik, των Benjamin Braude, Παρασκευά Κονόρτα, Heath Lowry, Joseph Kabrda και Ελισάβετ Ζαχαριάδου. Το κυριότερο πλεονέκτημα των τελευταίων έργων σε σχέση με το βιβλίο του Runciman, αλλά και σε σχέση με τις μελέτες των Th. Papadopoulos και G. Arnakis, είναι, κατά τον συγγραφέα, η χρήση οθωμανικών αρχειακών πηγών και η εξέταση του ιστορικού αντικειμένου της Ορθόδοξης Εκκλησίας εντός του οθωμανικού πολιτειακού και κοινωνικοοικονομικού πλαισίου. Επομένως αυτή την ανανεωμένη από τις «οθωμανικές θεωρήσεις» ιστορική γραμματεία για το Οικουμενικό Πατριαρχείο στοχεύει ο συγγραφέας να εμπλουτίσει, τονίζοντας το πλαίσιο της κρατικής οικονομίας και του οθωμανικού φοροεισπρακτικού μηχανισμού ως το πλέον καίριο εξηγητικό μέσο της δέσης των πατριαρχών και των μητροπολιτών στην οθωμανική κοινωνία.

Ο Παπαδημητρίου δεν παραλείπει ωστόσο να εξετάσει κριτικά ελληνικές πηγές για την «ενθρόνιση» του Γενναδίου ως πρώτου Πατριάρχη μετά την Άλωση, όπως την *Ιστορία* του Μιχαήλ Κριτόβουλου, το *Chronicon Minus* και *Chronicon Maius* (Φραντζής και Μακάριος Μελισσηνός αντίστοιχα) και κυρίως την *Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλεως Ιστορία*, έργο που ανήκει στην ομάδα ιστορικών κειμένων που δημοσιεύθηκαν στην *Turcograecia* του Μαρτίνου Κρουσίου το 1584 και το οποίο συντέθηκε από τον νομομαθή λόγιο Μανουήλ Μαλαξό. Για τον συγγραφέα είναι αρκετά σαφές ότι οι ιδύνοντες του Πατριαρχείου επί πατριαρχίας Ιωάσαφ Β΄ και Ιερεμία Β΄ επεξεργάστηκαν μια ιστορική εκδοχή που αργότερα (κυρίως κατά τον ιδ΄ αιώνα) περιεγράφη ως «εθναρχία», σύμφωνα με την οποία οι θρησκευτικοί ηγέτες των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανέλαβαν την πολιτική δικαιοδοσία τους κατόπιν παραχωρήσεως του Σουλτάνου. Η δέση περί επινοημένης παράδοσης είχε διατυπωθεί από τον Benjamin Braude, ειδικό στην εβραϊκή ιστορία, που έκανε λόγο για «καταστατικούς μύθους» των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, χριστιανών, εβραίων και αρμενίων, σχετικά με την απόδοση σουλτανικών προνομίων στους θρησκευτικούς τους ηγέτες. Με βάση την θεωρία του Braude, ο Παπαδημητρίου προτείνει την αναζήτηση μιας εναλλακτικής θεώρησης της πραγματικής δέσης των θρησκευτικών ηγετών στο κοινωνικό και δεσμικό πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η πραγματικότητα αυτή εντοπίζεται στις οικονομικές σχέσεις, οι οποίες

περιγράφουν με περισσότερο απτό τρόπο τους όρους της κοινωνικής εξουσίας. Συγκεκριμένα, ανατρέχοντας στις οθωμανικές πηγές, ο Παπαδημητρίου υποστηρίζει ότι το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ήταν οργανικά συνδεδεμένο με τους φορολογικούς μηχανισμούς του οθωμανικού κράτους, θέση που στο παρελθόν είχε θεωρήσει εύλογη, αν και με επιφυλάξεις σχετικά με τη δεώρηση και τον νομικό χαρακτήρα του Πατριαρχείου ως διαχειριστή φόρων, και ο Κονόρτας (βλ. “Les contributions ecclésiastiques: patriarchike zeteia et basilikon charatzion”, *Actes du IIe Coloque International d’histoire: Economies Méditerranéennes*, Αθήνα 1986). Η σύνδεση του πατριαρχικού αξιώματος με την ενοικίαση και απόδοση φορολογικών εισοδημάτων ερμηνεύει μάλιστα, κατά τον Παπαδημητρίου, σειρά φαινομένων όπως τα πολλαπλά σκάνδαλα και τις διαμάχες που αναδύθηκαν στο Πατριαρχείο μετά το 1453 και οδήγησαν πολλούς πατριάρχες σε παραίτηση. Επίσης τη σχετικά σύντομη θητεία στο πατριαρχικό αξίωμα (κατά μέσον όρο λιγότερο από δυόμισι έτη μεταξύ 1453 και 1600), αφού η διάρκεια των φορολογικών ενοικιάσεων (*Itizam*) οριζόταν κατά την οθωμανική δημοσιονομική πρακτική σε τρία έτη, παρότι δεν αποκλειόταν ένας ιεράρχης να παραμείνει στη θέση του επί μακρόν. Η θέση των εκκλησιαστικών αλλά και κοσμικών ηγετών ως ενοικιαστών φόρων ερμηνεύει ακόμα, κατά τον Παπαδημητρίου, το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της ένταξης των βυζαντινών δεσμών και φορέων ισχύος στην οθωμανική διοίκηση και την προδυσμία ηγετικών μελών της ελληνοβυζαντινής κοινωνίας (αρχόντων, ανώτερου κλήρου και μοναχών) να υποταχθούν στους Οθωμανούς. Η προδυσμία αυτή, ή ορμή προς υποταγή, για την οποία κάνουν λόγο τα Χρονικά της Περιόδου, ενισχύθηκε από την αυτοκρατορική πολιτική του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή, ο οποίος επέλεξε συνειδητά να επανοικισθεί η Κωνσταντινούπολη από χριστιανικούς πληθυσμούς και να ανιδρυθεί το Πατριαρχείο. Όπως έχει υποστηρίξει, μεταξύ άλλων, ο Inalcik, η σχέση ανάμεσα στην Εκκλησία, τους κύκλους του Πατριαρχείου και το οθωμανικό κράτος ήταν συνεργατική. Έτσι, εκτός από τη μετατροπή των περισσότερων βυζαντινών εκκλησιών σε τεμένη, η μόνη μεταβολή που παρατηρεί ο Παπαδημητρίου στο καθεστώς της Εκκλησίας κατά την οθωμανική περίοδο είναι η ένταξη της εκκλησιαστικής διοίκησης στον φορολογικό μηχανισμό των Οθωμανών και η κρατική εκμετάλλευση κάθε περιουσιακού στοιχείου της Εκκλησίας. Η συνεργατική πολιτική των Οθωμανών απέναντι στους υποτελείς μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς (*Istimalet*, βλ. Κεφάλαιο 2 του βιβλίου) αμφισβητήθηκε κατά διαστήματα από ιδεολογικούς προσανα-

τολισμούς των Οθωμανών που κατέτειναν στη συσπείρωσή τους στο ισλαμικό δόγμα και την εφαρμογή της σαρίας (βλ. Κεφάλαιο 3 του βιβλίου).

Σε κάθε περίπτωση, από τις οθωμανικές πηγές που παραδέτει ο συγγραφέας, σουλτανικά διοριστήρια έγγραφα και διατάγματα από το 1483 έως το 1577, προκύπτει σχετική κανονικότητα στη ρύθμιση των σχέσεων Οθωμανού κυρίαρχου-χριστιανών υποτελών. Είναι αξιοσημείωτο ότι το διοριστήριο έγγραφο του Γενναδίου Β΄ ως πρώτου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως δεν σίζεται στα οθωμανικά αρχεία, ωστόσο ο Παπαδημητρίου αναφέρεται, στο Κεφάλαιο 3 του βιβλίου, σε άλλα έγγραφα, τα οποία ρύθμιζαν λεπτομερώς τις σχέσεις της οθωμανικής διοίκησης με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, αναγνωρίζοντας το πατριαρχείο ως δεσμό φορολογικής ενοικίασης-διαχείρισης, όριζαν τις περιοχές δικαιοδοσίας του, τον τρόπο εκλογής, την καταβολή φόρου επί τη εκλογή (*rişkes*), την αρμοδιότητά του επί κληρονομικών δεμάτων και άλλα δικαιοδοτικά καθήκοντα, ενώ απαγόρευαν την πρακτική του βίαιου εξισλαμισμού (π.χ. Σουλτανικά βεράτια 1483, 1527). Πάντως, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι χαρακτηριστικό ότι τα βεράτια δεν αναφέρονταν καθόλου σε ζητήματα σχετικά με τη δηροσκευτική πρακτική και το δόγμα ή σε θέματα κανονικού δικαίου. Κρατική επέμβαση στις εκκλησιαστικές υποθέσεις γινόταν κυρίως όταν η εθμικά δεμελιωμένη διαδικασία απόδοσης φόρων διαταρασσόταν. Έτσι το σουλτανικό διάταγμα του 1527, που επιβεβαίωνε τη θέση του Ιερεμία Α΄ ως Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κατόπιν του σφετερισμού της θέσης αυτής από τον Ιωαννίκιο Σωζοπόλεως (Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου), ουσιαστικά επιβεβαίωνε ότι ο Ιερεμίας είχε προβεί στο αναγκαίο «δόσιμο» (500 φλορίνια) και υποσχόταν να καταβάλει ακόμα 3.500 φλορίνια ως ετήσια πληρωμή που εξασφάλιζε το πατριαρχικό αξίωμα. Η αναγνώριση της διοικητικής εξουσίας του Πατριάρχη από τους Οθωμανούς εξαρτιόταν από την καταβολή των δοσιμάτων. Ο Πατριάρχης δεν μπορούσε αλλιώς να εισπράξει εισφορές από τις τοπικές εκκλησίες (κάποιες από τις οποίες βρίσκονταν εκτός οθωμανικής επικράτειας και άρα οι Οθωμανοί εισέπρατταν εμμέσως φόρους και από εδάφη που δεν είχαν κατακτήσει).

Όπως προκύπτει εξάλλου από σειρά δεκαεσσάρων σουλτανικών διαταγμάτων μεταξύ Ιουνίου 1544 και Φεβρουαρίου 1545 (βλ. Κεφάλαιο 3), οι Οθωμανοί δεν αντιμετώπιζαν την Εκκλησία ως αυστηρά οργανωμένη ιεραρχία που διοικείται υπό την αποκλειστική δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ούτε δε ως δηροσκευτική, εθνική ή εθνοτική ηγεσία. Αντίθετα, η εικόνα που αναδύεται είναι διακριτών και ανταγωνιστικών κέντρων,

προσώπων και συμφερόντων που υπονόμευαν ή επιχειρούσαν να υπερβούν την κεντρική εξουσία του Πατριάρχη, δεδομένου ότι οι μητροπολίτες εντάσσονταν απευθείας στην οθωμανική διοίκηση ως διοικητικά φοροεισπρακτικά όργανα του σουλτάνου. Παρά ταύτα, ο Παπαδημητρίου εξηγεί ότι στη διάρκεια του ιστ' αιώνα, το Πατριαρχείο ενισχύθηκε και κατόρθωσε να εκμεταλλεύεται την οθωμανική έννομη τάξη και τις αποφάσεις του αυτοκρατορικού Διβανίου για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων του. Με παρόμοιο τρόπο, τα μοναστήρια δεν εξαιρούνταν από τον κανόνα της δεσμικής ένταξης στην πραγματικότητα της οθωμανικής κρατικής οικονομίας ως θρησκευτικά σουλτανικά καταπιστεύματα, τιμάρια και κυρίως βακούφια, όπως φανερώνουν οι περιπτώσεις της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών και των μοναστηριών του Αγίου Όρους, το καθεστώς των οποίων αναγνωρίστηκε από τους Οθωμανούς ως ισότιμο με τα ισλαμικά θρησκευτικά καθιδρύματα.

Τα δομικά στοιχεία που συνδέεται το δημοσιονομικό σύστημα της ενοικίασης φόρων (*Itizam*) περιγράφονται στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου. Οι εκκλησιαστικοί φόροι προέρχονταν από τη φορολόγηση της κτηματικής παραγωγής αλλά και από άλλα εισοδήματα του κλήρου συνδεδεμένα με τις διάφορες εκκλησιαστικές λειτουργίες (χρεώσεις για την τέλεση μυστηρίων κ.λπ.). Τα οθωμανικά διοριστήρια έγγραφα διέτασσαν την εκλογή συγκεκριμένου προσώπου σε πατριαρχικό και γενικώς επισκοπικό αξίωμα, σύμφωνα με τη θρησκευτική πρακτική της Εκκλησίας. Αναφέρονταν στους όρους της απόκτησης του δικαιώματος συλλογής φόρων, στα καθήκοντα των φορέων των δικαιωμάτων αυτών ως *mültezim*, στη διαδικασία συλλογής, μέσω τοπικών επισκόπων, και άρα στις πιθανές υποδιαιρέσεις (υπενοικιάσεις) του δικαιώματος, καθώς και στη διάρκειά του, στην εξασφάλιση της συλλογής και απόδοσης των αντίστοιχων ποσών στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο, στην κρατική παρέμβαση με μέσα εξαναγκασμού σε περίπτωση που οι παραπάνω όροι διακινδυνεύονταν, είτε από τον φορέα του δικαιώματος είτε κυρίως από τρίτους. Για τους Οθωμανούς οι διορισμοί αυτοί αποτελούσαν αποτελεσματικό τρόπο εκμετάλλευσης πηγών εισοδήματος, ενώ για τους Ορθόδοξους κληρικούς η επί της ουσίας εξαγορά εκκλησιαστικών αξιωμάτων ήταν ένας τρόπος κοινωνικής και οικονομικής ανόδου, πραγματικότητα που κατοπτρίζεται, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, στην ανάκληση συνοδικής απόφασης του 1497 που καταδίκασε την πρακτική της σιμωνίας από μεταγενέστερη συνοδική απόφαση του 1531, καθώς και στην εγκαθίδρυση ειδικής υπηρεσίας για τις «επισκοπικές ενοικιάσεις» που επέβλεπε τους διορισμούς των

επισκόπων και την κανονική καταβολή των οφειλομένων στο αυτοκρατορικό ταμείο. Τη βολική εκατέρωθεν πραγματικότητα συλλογής χρημάτων και την πλειοδοσία εξαγοράς ανώτερων εκκλησιαστικών θέσεων είχε επισημάνει και ο Στέφανος Gerlach, από το Ημερολόγιο (*Tagebuch*) του οποίου ο Παπαδημητρίου αντλεί πληροφορίες για την εκκλησιαστική οικονομία μετά τα μέσα του ιστ' αιώνα, οπότε ο Γερμανός θεολόγος βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη ως εφημέριος της γερμανικής πρεσβείας (1573-1578) και γνώρισε τον Πατριάρχη Ιερεμία Β'. Ο Gerlach ανέφερε πως «ο ελληνικός κλήρος είχε εκπαιδευτεί να συλλέγει χρήματα» και συνέκρινε την κατάσταση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με τη διαφθορά που επικρατούσε στην Εκκλησία της Ρώμης.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι αν δεν τηρούνταν τα προβλεπόμενα του οθωμανικού φορολογικού πλαισίου, μέσα στο οποίο εντασσόταν ένας εκκλησιαστικός αξιωματούχος, αυτός δεν μπορούσε να διατηρήσει τη θέση του, ανεξαρτήτως των προβλέψεων του κανονικού δικαίου για την εκλογή και ανάρρηση μητροπολιτών. Ασφαλώς, το σύστημα εξαγοράς και απόδοσης φόρων δημιούργησε παθογενείς καταστάσεις σκληρού ανταγωνισμού γύρω από τα εκκλησιαστικά αξιώματα που γνώριζαν, όπως ήδη αναφέραμε, συχνότατη εναλλαγή προσώπων και αναμενόμενη πτώση της ηθικής και πνευματικής τους στάθμης, όπως περιγράφεται από τα ελληνικά Χρονικά του ιστ' αιώνα που αναφέρονται στις σιμωνιακές πρακτικές και το ρήμαγμα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, για παράδειγμα επί πατριαρχίας Μητροφάνη Γ', ο οποίος είχε έρθει σε συμφωνία με τον ισχυρό άρχοντα Μιχαήλ Καντακουζηνό και κάποιους «κληρικούς».

Ο συγγραφέας αναλύει τις συνθήκες εμπλοκής κοσμικών Ελληνορθόδοξων παραγόντων στις εκκλησιαστικές υποθέσεις στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του. Η κατάλυση του ηθικού κώδικα και των κανονικών διατάξεων της Εκκλησίας δημιούργησε συνθήκες καλλιέργειας αντικληρικαλικών αισθημάτων και συγγραφής κειμένων που στηλίτευαν την κατάπτωση μιας αργυρώνητης εκκλησιαστικής ιεραρχίας, όπως, για παράδειγμα, τον «Διάλογο» του Δαμασκηνού Στουδίτη, Μητροπολίτη Άρτης και γνωστού λογίου. Ο Παπαδημητρίου τοποθετεί την κατάπτωση της Εκκλησίας σε ένα ευρύτερο πλαίσιο οθωμανικής παρακμής στα μέσα του ιστ' αιώνα, επισημαίνοντας ότι και στην οθωμανική διοίκηση της περιόδου ήταν συχνές έννοιες όπως σκάνδαλα, εξαγορά αξιωμάτων, κατάχρηση εξουσίας κ.λπ., φαινόμενα που συνήθως προέρχονταν από την επιδίωξη κοινωνικής ανόδου και πλουτισμού των Γε-

νιτσάρων. Έχει ενδιαφέρον, κατά τον συγγραφέα, η σύγκριση της ελληνικής και της οθωμανικής στηλιτευτικής των φαινομένων αυτών γραμματείας (για παράδειγμα των «Παραίνεσεων προς τον Σουλτάνο» του λογίου και Οθωμανού γραφειοκράτη Mustafa Ali, 1541-1600).

Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου είναι επιπλέον χρήσιμο να διαβαστεί γιατί παρέχει γενικότερες πληροφορίες για τους μεταβυζαντινούς Ορθόδοξους άρχοντες, με κορυφαίο τον Μιχαήλ Καντακουζηνό, και τον ρόλο τους ως οικονομικής και διοικητικής ελίτ που επιχειρούσε να επηρεάσει και να ελέγξει τον μόνο εναπομείναντα βυζαντινό δεσμό, δηλαδή το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Στο παρελθόν, για την ηγετική αυτή ομάδα είχε συγγράψει ο μεγάλος Ρουμάνος ιστορικός Nicolai Iorga (*Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο, ελληνική έκδοση*, Αθήνα, 1985), ο Runciman και η Ελισάβετ Ζαχαριάδου («Οι ισχυροί υπόδουλοι», *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία*, Αθήνα, 1996). Ο Παπαδημητρίου περιγράφει και τους άρχοντες ως ενοικιαστές φόρων και γενικότερα τους τοποθετεί εντός της οθωμανικής κρατικής οικονομίας και των παραχωρήσεων προνομίων εκ μέρους του σουλτάνου σε κεφαλαιούχους. Ειδικότερα ο Μιχαήλ Καντακουζηνός (Σεϊτάνογλου) εκμεταλλευόταν τα αλατωρυχεία της Αγκιάλου, το εμπόριο γούνας για λογαριασμό του παλατιού, ενώ ναυπηγούσε δικά του πλοία με τα οποία μετέφερε εμπορεύματα και δώρα με τα οποία εξαγόραζε τους Οθωμανούς αξιωματούχους. Μία από τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες, από την οποία αποκόμιζε ιδιαίτερο κύρος, ήταν ο έλεγχος που ασκούσε στις πατριαρχικές εκλογές. Μάλιστα, οι πατριάρχες αλλά και άλλοι επίσκοποι, όπως ο Μητροπολίτης Αγκιάλου, πλήρωναν για την εκλογή τους, εκτός από τον Σουλτάνο, και τον Μιχαήλ Καντακουζηνό (χαρακτηριστική η περίπτωση του Μητροφάνη Γ', ο οποίος όφειλε να καταβάλει στον Καντακουζηνό 2.000 δουκάτα ετησίως, πλέον των 4.000 που απέδιδε στον Σουλτάνο). Από την περιγραφή του Μιχαήλ Καντακουζηνού και των δραστηριοτήτων του προκύπτει μια εικόνα πραγματικής ισχύος ενός Έλληνα άρχοντα του ιστ' αιώνα, σε αντιδιαστολή με την κατά τον Παπαδημητρίου συμβολική εξουσία που διέθετε η Εκκλησία.

Συνολικά, το βιβλίο του Τομ Παπαδημητρίου επιχειρεί να εμπλουτίσει τις «οθωμανικές δεωρήσεις» για τον δεσμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας, επικεντρώνοντας, όπως είπαμε, την ανάλυσή του στο σύστημα συλλογής φόρων. Αποτελεί προφανώς επιλογή του συγγραφέα να ασχοληθεί με την οικονομική διάσταση της κοινωνικής εξουσίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι η πραγματικότητα των κοινωνικών σχέσεων και οι όροι της κοινωνικής συμβίωσης δεν είναι περι-

πλοκότεροι. Έτσι, παρότι ο συγγραφέας, βασιζόμενος τουλάχιστον στο γράμμα των σουλτανικών διαταγμάτων που αναλύει, απορρίπτει την παραδοσιακή «εθναρχική» θέση για την κοινοτική ηγεσία της Εκκλησίας, η τελευταία διατηρεί τη σημασία της όσον αφορά τον ρόλο της Εκκλησίας ως φορέα της ιδεολογικής συγκρότησης της κοινωνικής εξουσίας. Για παράδειγμα, η Εκκλησία διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην οργάνωση της εκπαίδευσης και τη μετάδοση της γνώσης στους χριστιανικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η οργάνωση ενός έστω και υποτυπώδους εκπαιδευτικού συστήματος δύσκολα μπορεί να γίνει αντιληπτή ανεξάρτητα από ένα σύστημα εξουσίας. Επίσης, δεν είναι δυνατό να παραβλέψουμε τη γενικότερη δράση που ανέλαβε η Εκκλησία για τη συγκράτηση των ορθόδοξων πληθυσμών από τη μεταστροφή προς τον Καθολικισμό και το Ισλάμ. Ούτε την απτή εξουσία που ασκούσαν πατριάρχες και σύνοδοι επί των πιστών, είτε ως συνόλου είτε εξατομικευμένα, όπως φαίνεται από περιπτώσεις καταδίωξης αλλόδοξων θέσεων, εκπαιδευτικών καινοτομιών ή συγγραφικών αποκλίσεων. Η αναγνώριση του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ως ηγετικής μορφής των υπό οθωμανική κυριαρχία Ορθοδόξων πληθυσμών δεν προκύπτει μόνον από τα ελληνικά πατριαρχικά χρονικά του 16ου αιώνα, αλλά και από τα γραφόμενα Ευρωπαίων παρατηρητών, όπως του Stephan Gerlach. Όπως έχει αναδειχθεί από σημαντικές μελέτες, με κορυφαία αυτή του Gunnar Hering, Ορθόδοξοι ιεράρχες, όπως ο Ιερεμίας Β΄ και ο Κύριλλος Λούκαρις, έρχονταν σε διαπραγματεύσεις με φορείς ισχύος ανά την Ευρώπη, σε επίπεδο διπλωματικών σχέσεων, δογματικών επαφών και αλληλογραφίας μεταξύ λογίων.

Η υπόθεση του συγγραφέα ότι οι Οθωμανοί αναγνώριζαν κυρίως την οικονομική διάσταση της εξουσίας και των προνομίων της Εκκλησίας που οι ίδιοι απένειμαν για φορολογικούς λόγους καθώς και η τεκμηρίωση της θέσης των εκκλησιαστικών ηγετών στο πλαίσιο του οθωμανικού κρατικού-φοροεισπρακτικού μηχανισμού συνεισφέρουν προς την κατεύθυνση μιας ιστορικής κοινωνιολογίας των Ορθοδόξων επί Οθωμανικής περιόδου, η οποία, προκειμένου να καταστεί περιεκτικότερη και σφαιρικότερη, χρειάζεται τη θεώρηση ενός εκτεταμένου πλαισίου νομικών και οικονομικών σχέσεων, ιδεολογίας και παιδείας και την προσέγγιση του θεμελιακού κοινωνικού φαινομένου της εξουσίας τόσο ως δυνατότητας εξαναγκασμού όσο και ως συμβολικής ισχύος.